

DOI:10.26104/NNTIK.2023.24.14.071

Анапияева А.А.

**КӨРКӨМ ЖАНА ПУБЛИЦИСТИКАЛЫК КЕПТЕГИ
АВТОРЛУК НЕОЛОГИЗМДЕР**

Анапияева А.А.

**АВТОРСКИЕ НЕОЛОГИЗМЫ В ХУДОЖЕСТВЕННОЙ
И ПУБЛИЦИСТИЧЕСКОЙ РЕЧИ**

A. Anapiyeva

**AUTHOR'S NEOLOGISMS IN ARTISTIC
AND JOURNALISTIC SPEECH**

УДК: 81:811.512.154

Неологизмдер кыргыз лингвистикасында бир канча жолу атайын изилдөөнүн объектиси болуп келсе да, тилекке каршы, жеткиликтүү илик жүргүзүү боюнча башка тилдерге, маселен, көбүрөөк изилденген орус тилине салыштырмалуу биз өнүгүүнүн биринчи тепкичинде гана турарыбызды моюнга алышыбыз керек. Бүгүнкү күнгө чейин тилдин сөздүк курамында неологизмдердин орду, алардын лексикалык-грамматикалык табияты, келип кирүү, пайда болуу себебин жана ыктырын чечүү боюнча бирдиктүү пикирлер жокко эсе. Айрыкча гезит – журнал беттериндеги авторлук неологизмдерди изилдөө жетишсиз. Ошондуктан бул макалада неологизмдер тилде гана жаралбастан, ошону менен катар акын-жазуучулардын да чыгармаларында стилистикалык максатта жаралып, ал неологизмдер акындын энчиси болуп кала тургандыгы тууралуу маалымат берилет. Көркөм чыгармаларда окказионализм жазуучунун элестүү оюн жеткирүүдөгү бирден-бир алмаштырылгыс куралы экендиги чагылдырылат. Анткени, ар бир жазуучу оюн так, кыскача чагылдыруу максатында окказионалдык ыкмаларды колдонот.

Негизги сөздөр: неологизмдер, авторлук, окказионализмдер, кыргыз тили, гезит беттери, стилистикалык максат, акын-жазуучулар, көркөм чыгарма.

Несмотря на то, что неологизмы не раз становились объектом специального изучения в Кыргызской лингвистике, мы, к сожалению, должны признать, что по сравнению с другими языками, например, с более изученным русским. Мы находимся только на первой ступени развития. На сегодняшний день место неологизмов в словарном составе языка, их лексико-грамматический характер, единство мнений о происхождении, причинах и склонностях к возникновению отсутствуют. Недостаточно изучать авторские неологизмы, особенно на страницах газет и журналов. Поэтому в данной статье дается информация о том, что неологизмы создаются не только в языке, но и в произведениях поэтов и писателей с стилистической целью, и эти неологизмы становятся достоянием поэта. Художественные произведения отражают тот факт, что окказионализм является единственным незаменимым инструментом писателя в передаче творческих идей. В конце концов, каждый писатель использует окказиональные приемы с целью точного и краткого описания идей.

Ключевые слова: неологизмы, авторский, окказионализм, кыргызский язык, страницы газет, стилистическая цель, поэты-писатели, художественные произведения.

Despite the fact that neologisms have repeatedly become the object of special study in Kyrgyz linguistics, we unfortunately have to admit that compared to other languages, for example, with the more studied Russian, we are only at the first stage of development. To date, the place of neologisms in the vocabulary of the language, their lexical and grammatical character, and the unity of opinions about the origin, causes and tendencies to arise are absent. It is not enough to study the author's neologisms, especially on the pages of newspapers and magazines. Therefore, this article provides information that neologisms are created not only in language, but also in the works of poets and writers for stylistic purposes, and these neologisms become the property of the poet. The works of art reflect the fact that occasionalism is the only indispensable tool of a writer in conveying creative ideas. After all, every writer uses occasional techniques to describe ideas accurately and concisely.

Key words: neologisms, authorial, occasional, Kyrgyz language, newspaper pages, stylistic purpose, poets-writers, works of art.

Жалпы тилдеги неологизмдер менен катар, сөз чеберлери көркөм каражат катары стилистикалык максатта өздөрүнүн индивидуалдык неологизмдерин жаратышары белгилүү. Алар контексттен сырткары чыгышпайт. Ошондуктан кеңири чөйрөгө тарай албагандыгы маалым. Башкача айтканда, авторлук неологизмдердин жаңылыгы жана өзгөчөлүгү сакталып кала берет. Айрым учурларда тигил же бул автордук неологизмдер жалпы лексиканын бөлүгү болуп калат. Мисал катары европа тилдеринен «утопия» деген сөздү Т. Мор (XVI), «робот» деген сөздү Дж. Оруэлл (XX), «атмосфера», «квадрат», «минус», «горизонт» деген сөздөрдү М.В. Ломоносов, «самолет» (аэроплан) деген сөздү Достоевский, «летчик» деген сөздү И. Северянинден ж.б. алууга болот [2, 15-б.] Бүгүнкү күндө атмосфера, квадрат, минус, робот, летчик, самолет деген сөздөр эч кандай автордук неологизм болуп саналбайт. Атугүл жалпы тилдик

лексиканы толуктап тургандыгын көрө алабыз. Гезит беттеринде кадимки сөз катары эле колдонулууда: **Роботтор** иштелип чыгууда [7].

Авторлук неологизмдер жалпы тилдеги неологизмдер сыяктуу жаңы пайда болгон түшүнүктү, нерсени атоо зарылчылыгынан келип чыкпастан, мурда эле тилде аты белгилүү болгон түшүнүктү жаңыча атоо менен ага күчтүү эмоция, стилистикалык тактык берүү максатын көздөйт да, тилдин активдүү сөздүк запасына кирбестен, көпчүлүк учурда жеке гана чыгарманын же жеке жазуучунун энчиси болуп кала берери чындык. Ошондуктан авторлук неологизмдер мезгилдин өтүшү менен жалпы элдик тилдин карамагына өтүп кетпестен, дайыма өзүнүн жаңылыгын сактап, неологизм катары кала берет.

Окказионализмдердин болушу айрым учурларда тилдик нормалардын бузулушуна алып келет. Айрым учурларда гезиттердеги тексттерде жекече авторлук неологизмдер да кездешет. О.Г. Баталов окказионализмдерди өзгөчө жана уникалдуу көрүнүш катары мүнөздөйт [5, 155-6.]. Анткени окказионализмдер текстте экспрессивдүүлүктү күчөтөт. Окумуштуу эң негизги функциясы катары поэтикалык контекстти байланыштыруучу жана текст түзүүнү эсептейт.

Окказионализмдер башкалардан жогорку деңгээлде тактыгы, көркөмдүгү, экспрессивдүүлүгү менен өзгөчөлөнүп турат. Окказионализмдер сүйлөө речинде эле пайда болуп, көркөм адабиятта, публицистикада пайдаланылат. Баарынан да окказионализмдер лексика чөйрөсүндө жаңы сөздөрдү жасоодо активдүү роль ойнойт. Башкача айтканда, окказионалдык сөздөр тилде **бир күндүк деп да аталат**. Алар керектүү учурларда гана кептик пикирлешүүнү кыска убакытта ишке ашырат. Окказионализмдерди өзүлөрү жасап алган сөздөр деп да аташат. Окказионалдык сөздөр башка тилден да өздөштүрүлүшү толук мүмкүн. Алар эл аралык деп аталат [6, 156-6.]. Мисалы: Джонатан Свифт «**лилипут**» деген сөздүн автору, ал эми көптөгөн неологизмдер Н.М. Карамзинге, «**Градусник**», «**квадрат**», «**кислота**» деген сөздөр М.В. Ломоносовдун калемине таандык. Ал эми И. Северянин «**самолет**» деген сөздү колдонгон.

Окказионалдык сөздөр көпчүлүк учурда оозеки сүйлөшүү речинде, балдар речинде, үйдөгү речте, жеке каттарда, тамаша ырларда ж.б. кездешет. Окказионалдык сөздөр юмор менен сатиранын мүнөздүү белгиси катары саналат.

Коомубузда аз да болсо кедерги болуп жаткан кишилерди куйкум сөздөр аркылуу мыскылдаган көркөм чыгарманын бир түрү – сатира.

1980-жылдарга чейин профессионал поэзиядагы профессионал сатира өз тилине М. Алыбаев менен Р. Шүкүрбековдун чыгармаларында гана толук ээ боло алды. Булар кыргыз сатирасын саратан айында күчүнө келип, төгүлүп турган жыландын заарындай заарын

чачып, тийген жерин куйкалап түшө турган чегине жеткиришти. Ырас, кемчиликтер жалаң сатира менен гана келекеленбейт. Күлкү да коомдук зор сапат, турмуштук залкар маани бар. Ошондуктан ал турмуштагы керексиз, ыпылас, зыяндуу көрүнүштөрдү издеп таап, ага каршы күрөш ачып, эл алдында талкууга салып мыскылдайт. Анын турмушта кереги жок экендигин ажыратат. Ошондуктан сатира тарбиячы да, жеңиши да. Кыргыз адабиятында ар дайым акын-жазуучуларыбыз чыгармаларында авторлук неологизмдерди пайдаланышат.

Бүгүнкү күндө акын Жолочу Рысбаев «**Мидинге**» деген ырында «**ак чүч**» деген сөзгө кайрылган:

Айтпасам да бар, билем,
Андай турган жөнүнүз.
Аман-эсен,
«Анда-сандагы» ак кол,
«**Акчүчтөрүнүз**»
Аллергиясы кармап,
Алиги кыргыздын сомуна.
Валюта,
Доллар таптыртып
Майда ишканаларынын чоңуна,
Эгемендүүлүктү,
Эри сатып бергенсип.
Колтук асты,
Коммерция... бартерлик.
Койкоюшат эрдемсип [1].

Бул ырда «**акчүч**» деген сылык сөз акын тарабынан стилистикалык максат үчүн коомго пайдасы тийбеген аялдарга карата айтылуучу өткүр сөздүн ролунда колдонулган. «**Ак чүчтөр**» өз эмгеги менен эмес, күйөөсүнүн, атасынын жана башка жакындарынын көлөкөсү менен күн көргөндөр. Ал барып турган сабатсыз, ушактан колу бошобой, күндүн кандай өткөнүн билбей калган аялды мыскылдаган. Ошону менен катар, акын бул ырында бир нече жалпы неологизмдерди да ыктуу колдонгондугу көрүнүп турат. Алсак, *валюта, доллар, эгемендүүлүктү, коммерция... бартерлик ж.б.* Бирок биздин талдоого алып жаткан неологизмдерибиз бул – жекече авторлук неологизмдер. Ошондуктан бул келтирилген мисалдардагы неологизмдерге толук маалымат берилген жок.

Мурун эки көздүү арта салынып жүрүүгө ылайыкталып жасалган баштык маанисинде колдонулуп келген «**куржун**» сөзүн Мухтар Борбугулов стилистикалык максатта заманга жараша өзгөрүп турган *кошоматчыларды, түркөй, эки жүздүү, куу адамдарды* мыскылдоо иретинде колдонгон. Акындын «**Кайра кургуч Куржунбай**» деген чыгармасы буга далил:

Алда качан бир чакта,
Алда кайда бир жакта.
Коммунизм карааны,
Коммунисттердин арааны.

Жүрүп турган убакта,
Куржунбай өттү партияга.
 Куең максатына жетип алган,
Номенлатурага өтүп алды.
 Заңгыраган жаңы үйгө көчүп алды,
 Алдына машина минди.
 Үстүнө торко кийди.
 Жамандыкты көз көрдү,
Кризис деген кез келди.
 Коммунисттерден бак тайды,
 Ашкере болуп айбы.
Куржунбай күтүп турган жок,
 Партияңы урганы жок.
 Бир күн курсант кылган жок,
 Партбилетин алган,
 Отко ыргытып аны.
 Кайра куруу деп сүйлөйт,
 Кайра куруунун прорабы.
 деп аташты билгендер аны.

Белгилүү диалектолог, тилчи, окумуштуу Ж. Мукамбаевдин да төмөнкүдөй автордук неологизмин колдонгондугун баса белгилей кетсек болчудай: «Аттиң ай! - деп жүрүп, институтта кантип окугандыгыбыз өзүңдүн эсиндедир. Арабызда оозун куу чөп менен аарчыгандар да, кол ачыктар да, **кызыл кекиртектер да, ак жүрөктөр да, сак кулактар да, кара беттер да, кызыл көздөр да, кызыл буттар** да бар эмес беле [3, 433-б.].

Белгилүү сагирик Жумабек Тукай өзүнүн «**Жапаназавр**» деген повестинде автордук неологизмдерди жарата алгандыгын байкоого болот. Бул повестте жазуучу караңгы бир адам тамын шыбайм деп асканын бооруна топуракка барып, жер алдынан таш эстеликти таап алып, анын атын таап алган айылдын атына ылайыктап коюп алгандыгы күлкү келтирээрлик. Муну менен жазуучу өзүнүн автордук неологизмин жарата алган: Өз айлымдын жеринен табылган табылган соң демек муну – **Жапаназавр** деген жарашат го. Во, звучить! Жапан-Арык – **Жапаназавр** [1].

Бүгүнкү күндө да «**ичкичил**» деген сөздү ичкиликке берилип кеткен, **аракеч** адам деген мааниде акын Ш. Абдылдаев колдонгон:

Барды жок деп, барды жок деп дайыма,
 Ким болбосун жөн коюшпай жайына,
 Билмексенге салып ичкен бүлөсүн,
 Да бирөөнүн көтөрүшүп күнөөсүн
 «**Ичкичил**» деп жайып чыгат айылга.
 Таңгаламын калаарына бап келип,
 Бузукулар бузуктарга так келип.
 Ошондуктан «**жазмакерди**» издеп таап,
 Дагы жаздыр арак-шарап алперип.

Акын Токтосун Самудиновдун «Чаң баспаган сөздөрү» аттуу жыйнагы идеялык тематикалык максат багыты боюнча өзгөчөлүккө ээ. Анда баш аягы 330

дай сөз камтылган да, алардын чечмеленме түшүндүрмөсү, антонимдик, синонимдик түгөйлөрүнүн мааниси, интернационалдык сөздөрдүн котормосу гана эмес, мурда кыргызча айтылып, пайдаланылып келген маанилик так туюнтмалары көркөм сөз күчү аркылуу болгондо да поэзиялык тили менен берилет. Мисалы, акын «**костер**» деген сөздүн кыргызча туюнтмасын «**күлкан**» деген ырында мындай берген:

Кандай сонун
 Лагерде!
 Канча жыргап күлбөдүк.
 Костер жагып ортого.
 Тегерете бийледик.
Күлкан дээрин
 Ал отту
 Алдык азыр үйрөнүп.

Ыр дагы уланат. А бирок биз айтып угуп, ал тургай эже-синдилерге ысым катары коюлган бул сөздүн костер экенин билип эле туруп, ошо билгенибизди пайдаланбай келгенибизге акын айткан соң, албетте өкүнөбүз. Т. Самудинов сөз жасагыч акын эмес, ал кыргыз тилинин лексикалык фондусунан сөз издеген, сөздүк турмушубуздун өзүнөн сөз тапкан лингвист-лексиколог акын. «**Күлкан**» деген сөз диалектилик сөз. Ал адабий тилде коломто маанисин берет: Боз үйдүн от жагылып, казан асыла турган жери.

Ал архаикалык, тарыхый сөздөрдүн кайра жанданып тилибизге киришинин толук негизи бар деп эсептейт. Анын «**Көзүлдүрүк сарапчы**» деген ыры буга далил:

Алкагы бар алтындан
Көзүлдүрүк тартынган.
 Көрсө бул сөз турбайбы
Көз айнек деп айтылган
Көзүлдүрүк ал кезде
 Кылдан токуп жасалчу
 Көзгө тартчу бул буюм.
Сурапчы деп аталчу.

Бул ырда акын «**көзүлдүрүк**» деген сөздү «**көз айнек**» деген мааниде колдонгон.

Ооба, орусча сөздөрдүн каалаганын алып ыңгайына жараша которуп аны уйкашка баш ийдирип алса деле болмок. Бирок Т. Самудинов антпейт, ал окурмандарга кыргыз сөзүн кыргызча, орус сөзүнүн кыргызча түшүнүгүн, мурда эле айтылып келген (котормосун эмес) туюнтмасын түшүнүп, сөз байлыгын билүүгө кызыктырат. Маселен **аппетит-ичтей, клубника-кулпунай, бантик-келесим, справочник-даректеме ж.б.** варианттарда берет.

Ичтей. Тамактангысы же ичип-жегиси келип турган абал, курсагы ачтык же ток пейилдик, аппетит.

Акындын ыр сөздүгүндөгү айрым түшүндүрмө

туюнтмаларга көңүл бурсак. Мисалы «Ичтей» аталган ырында:

Кыргызчасын көп сөздүн

Сурай бердик кызыгып.

Закусканы мисалы,

Дешет тура **ысылык**

Далай кептер бар экен,

Биз алиге угалек.

Таңгалыпмыз **пивону**

Айтат десе **сыра** деп.

Бирок «**ысылык**», «**сыра**» деген сөздөр казак туугандарда кадимкидей айтылган сөз [4, 34-б.].

Бул сөздөр кыргыз эли үчүн гана жаңы мааниде колдонулган.

Жеке жазуучунун неологизми жалпы тилдик традициянын негизинде жасалганда гана элге түшүнүктүү болот. Ошондой эле өзүнө жүктөлгөн милдетти аткара алат. Тактап айтканда, алар тилдеги белгилүү элементтердин негизинде түзүлөт. Ошондуктан мындай сөздөрдүн мааниси угуучуга же окурманга атайын түшүндүрмөсүз эле маалым болуп турат. Мындай неологизмдерди тереңдеп изилдөө тил илими жана адабият таануу илимдери үчүн өзгөчө кызыкчылык туудурар эле. Бул биздин акыркы пикир эмес.

Жыйынтыктап айтканда, **сыра**, **маңкурт**, **күлкан** деген сыяктуу сөздөр лексикабызды толуктап,

атүгүл байытып жаткандыгын байкоого болот. Ошону менен катар окказионализмдер бир күндүк эле болуп калбастан, **самолет**, **градусник**, **кислота**, **робот**, **летчик** сыяктуу сөздөр активдүү лексикага өтүп, күндөлүк турмушубузда кеңири колдонулуп жаткандыгын байкадык.

Адабияттар:

1. Кыргызстан маданияты гезити, 1993, №11, №20.
2. Мамытов Ж. «Кыргыз тилиндеги неологизмдер: Лексика - семантикалык жана грамматикалык жолдор менен жасалышы. – Фрунзе: Мектеп, 1966;
3. Мукамбаев Ж. Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү [Текст] / Ж. Мукамбаев. – Фрунзе: Илим, 1972. - Т.1. -713 б.
4. Муратова Г.А. Окказиональные слова в казахской художественной речи [Текст]: автореф. дис.... канд. филол. наук / Г.А.Муратова. - Алма-Ата, 1991. - 20 с.
5. Лопатин В.В. Рождение слова: неологизмы и окказиональные словообразования [Текст] / В.В. Лопатин. – М.: Наука, 1973. - 151 с.
6. Соловьева Т.А. О некоторых неологизмах американской политической лексики XX в. (По работам В.Фостера) [Текст]: автореф. дисс к.филол.н. / Т.А. Соловьева. - М., 1956. - 16 с.
7. Фрунзе шамы гезити, 1990. - №8.
8. Юдахин К.К. Кыргызча -орусча сөздүк [Текст] / К.К. Юдахин. – М.: Сов. энцикл., 1965. – 634-б.
9. Базарбаева Г.Д. Неологизмы в публицистическом тексте. // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2013. №. 8. С. 71-73.